

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342(482) (091)

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЗЕМЕЛЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ДУХОВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПІСЛЯВОЄННОЇ НІМЕЧЧИНИ

CONSTITUTIONAL LEGAL SYSTEM OF LANDS AS A SOURCE OF SPIRITUAL REVIVAL OF POSTWAR GERMANY

Бостан С.К.,

*доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права
Класичного приватного університету*

Бостан Л.М.,

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Запорізького національного університету*

В статті досліджено проблему конституційно-правового закріплення духовних основ суспільного ладу земель-держав післявоєнної Німеччини. Проаналізовано структуру, зміст та основні положення двох земельних конституцій: землі Гессен 1946 року та землі Баварія 1946 року. Визначено рівень конституціоналізації правовідносин, пов'язаних з правами і свободами людини, освітою, вихованням, релігією на територіях цих німецьких земель.

Ключові слова: Баварія, Гессен, земля, конституція, суспільний лад, держава, виховання, школа, релігія.

В статье исследована проблема конституционно-правового закрепления духовных основ общественного строя земель-государств послевоенной Германии. Проанализирована структура, содержание и основные положения двух земельных конституций: Конституции земли Гессен в 1946 года и Конституции земли Бавария 1946 года. Определено состояние конституционализации правоотношений в области прав и свобод человека, образования, воспитания, религии на территориях этих немецких земель.

Ключевые слова: Бавария, Гессен, земля, конституция, общественный строй, государство, образование, воспитание, религия.

Here in the article there has been investigated the problem of constitutional and legal strengthening of spiritual basis of social structure within Lands of postwar Germany. There has been analyzed the structure, content and basic terms of reference of two Land constitutions: the Constitution of the Land Hessen of 1946 and the Constitution of the Free State Bavaria of 1946. The level has been determined of constitutionalization of legal relationships that are connected with rights and freedoms of people, education, attitude development and religion on the territories of these Lands.

Key words: Bavaria, Hessen, Land, constitution, social structure, state, attitude development, school, religion.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що сучасна Німеччина є однією з найрозвиненіших в соціально-економічному відношенні країн не лише Європи, але і всього світу. Ще більш вражаючі її успіхи в цій сфері виглядають порівняно з рівнем соціально-економічного розвитку країн колишнього Радянського Союзу – переможця гітлерівської Німеччини в роки Другої світової війни. На питання, як переможена, фізично покалічена, інтелектуально знівечена і морально знищена нація змогла вийти з ситуації, що склалася, і «створити» так зване «німецьке економічне диво», хто був рушійною силою останнього, А. Фітц відповідає так: «здійснили це диво не банки і банкіри, хоча без їх допомоги, звісно, не обійшлося, не помічники і порадики ззовні. Його здійснила маленька людина – бюргер, обиватель. Це його виховане століттями бажання не просто вижити, а неодмінно жити добре, комфортно, затишно, ситно створило ту Федеральну Німеччину, яку ми бачимо сьогодні. І звичайно ж, в цьому йому сприяли розумні закони і надійна Конституція. Бо обиватель просто не здатний жити і працювати без сильного законодавства, яке б його захищало, вселяло в нього упевненість, спокій»[1]. Останнє підтверджує і післявоєнне життя німецьких земель, багато з яких ще до утворення в 1949 році Федеральної Республіки Німеччини і схвалення народом загальнофедерального Основного закону прийняли свої конституції.

Стан дослідження, визначення невирішених проблем. В зв'язку з вищезазначеним слід звернути увагу на те, що процес підготовки і прийняття загальнонаціональної німецької конституції, характеристики її змісту достат-

ньо широко висвітлений в пострадянській історико-правовій і конституційно-правовій літературі, проте цього не можна сказати відносно чотириохрічного процесу конституціоналізації держав-земель, які, кооперуючись «знизу», і створили так звану німецьку «кооперативну федеративну державу». Незважаючи на те, що саме «конституції земель, прийняті після звільнення країни від гітлеризму, стали тими документами національного німецького права, які поклали початок становленню в Германії конституційного ладу, що отримав цілісне правове регулювання в основному законі»[2, с. 350], ім, на нашу думку, приділена недостатня увага. Хоча ці аспекти у концентрованому вигляді і знайшли відображення в узагальнених працях з історії держави і права та конституційного (державного) права та в деяких спеціальних публікаціях, зокрема в статтях І. Бусигіної [3], О. Малярчука [4], очевидно, що вони потребують подальшої розробки, адже саме на «плечі» цих земельних конституцій ліг основний тягар правового регулювання економічних, соціальних, політичних і духовних основ суспільного устрою післявоєнної Німеччини.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття, формулювання її мети. Виходячи з актуальності проблеми законодавчого закріплення основ духовного відродження суспільства, особливо в умовах перехідного періоду, в якості предмету безпосереднього порівняльно-правового аналізу обрали конституції двох земель: Гессен та Баварії, що були прийняті ландтагами цих земель відповідно 30 вересня та 26 жовтня 1946 р. і схвалені народом в один

день – першого грудня цього ж року [5, с. 96–101; 6]. Вони представляли собою прийняті відповідними компетентними державними органами і затвержені народом засадничі нормативно-правові акти, спрямовані на правове регулювання найбільш важливих суспільних відносин на післявоєнній території цих відносно самостійних держав.

Розуміючи всю складність такої, що склалася після війни соціально-економічної, політичної і морально-психологічної ситуації, гессенці та баварці відмовилися від нацистської ідеологічної спадщини і через свої конституції створили необхідні правові умови для відродження рідних земель. Безумовно, головним завданням цього процесу було відновлення зруйнованою війною економіки. З ним, як показала практика, народ цих та інших земель Німеччини успішно справилися. Але навряд чи це могло б бути досягнуто без накопиченого століттями в народі того багатого духовного потенціалу, на основі якого лише і можливим є вирішення таких масштабних завдань. Виходячи з цього, ми поставили собі за мету проаналізувати ті норми вказаних конституцій, які служили не лише формально-юридичним, але і матеріальним джерелом духовного відродження цих земель.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки свідомість людей постнацистської Німеччини характеризувалася зміщенням і навіть втратою морально-етичних орієнтирів, післявоєнний законодавець прагнув до чіткого формулювання їх в нормах конституцій і законів. Це стосувалося, насамперед, сфери духовного розкріпачення людини, конституціоналізації її прав і свобод. У зв'язку з цим звернемо увагу на той факт, що Основний закон ФРН від 23 травня 1949 р., разом з прийнятою двома роками раніше Конституцією Італії, вважаються одними з перших післявоєнних європейських і світових конституцій, в яких юридично закріплені пріоритет прав і свобод людини.

У перших п'ятдесяти чотирьох статтях італійської Конституції (Основні принципи: Перша частина. Права і обов'язки громадян) [7, с. 105–112] і перших дев'ятнадцяти статтях німецького Основного закону (Розділ 1. Основні права) [8, с. 580–587] визначені права і свободи людини в цих країнах, чітко виражена прихильність принципам демократії. Викреслюючи з історії своїх народів фашистське і нацистське минуле, надавши громадянам досить широкі можливості для реалізації власних прав, законодавець поставив «посилени» юридичні перешкоди будь-яким діям, що могли б нанести потенційну загрозу демократичному ладу і засадам цивілізованого суспільства.

Відзначаючи Конституцію Італії 1947 р. і Основний закон ФРН 1949 р. як конституційні акти, в яких був зафіксований пріоритет прав і свобод людини, слід зазначити, що «передвісником» такого змістовного рішення був все-таки гессенський законодавець. Більш того, саме Конституція землі Гессен є одним з тих земельних конституційних документів, в якому духовній сфері приділялася особлива увага. Проведений аналіз показує, що вказані аспекти так чи інакше відображені в п'яти з шести розділів Першої основної частини Конституції «Права людини», але три з них: «I. Рівність і свобода (ст. 1-16)»; «IV. Держава, церква, релігійні і світські об'єднання (ст. 48-54)»; «V. Виховання і школа (ст. 55-62)» безпосередньо стосуються цього питання.

Баварський законодавець, однак, поступив інакше, точніше, традиційно, відповідно довоєнної німецької державної (конституційно-правової) доктрини, згідно якої в конституції спочатку мають регламентуватися питання, пов'язані з державним ладом і тільки потім з правами і свободами людини. Підтвердженням тому є Конституція Німеччини 1871 г., Веймарська Конституція 1919 р. та Конституція Баварії 1946 р., в якій права і свободи людини закріплені в другому розділі «Основні права і обов'язки», розміщеному після другого розділу «Структура і завдання Республіки Баварія».

Слід також звернути увагу на той факт, що перелік статей, які регулювали основні права і свободи людини в Основному законі ФРН (19 статей), помітно поступається не лише Конституціям Італії (54 статті), але і багатьом земельним конституціям (у Конституції землі Гессен таких 47 статей, а в Конституції Баварії – 52 статті: 25 в другому розділі «Основні права і обов'язки» і 27 в третьому розділі «Суспільне життя». На це, виявляється, були свої причини, пов'язані з конституціоналізацією цих прав і свобод на рівні земель і подальшим розмежуванням в Основному законі ФРН повноважень між федерацією і землями. Відомий німецький державознавець Т. Маунц відзначав у зв'язку з цим, що на початку роботи Парламентської ради (органу, що розробляв проект Основного закону ФРН і складався з представників 11 західнонімецьких земель), навіть виникло питання, чи слід взагалі включати в конституцію які б то не було основні права. На думку членів Парламентської ради, «відносини, що підлягали врегулюванню в розділі про основні права, значною мірою відносилися до ведення земель» [9, с. 155]. Зрештою все ж вирішили обмежитися невеликим узагальненим переліком найосновніших прав і свобод, закріплених в земельних конституціях, а останні передати за «умовчанням» землям. Як показала практика, таке наближення інститутів прав, свобод і обов'язків, механізмів їх реалізації до народу дали свої позитивні результати.

Конституційні норми щодо прав та свобод людини були націлені на викорінення нацистської спадщини, відродження гідності і духовного потенціалу окремої людини і народу в цілому. У цьому плані досить символічним було те, що Конституція Гессену починалася з норми, яка закріплювала, що «всі люди рівні перед законом незалежно від статі, раси, походження, релігійних або політичних переконань» (ст. 1). Баварська конституція у ст. 119 містила відповідну конкретизацію, що «розпалювання расизму і національної ненависті заборонене і карасться законом». В абзці 1 статті 2 Конституції Гессену було закріплено, що «людина вільна. Вона може здійснювати дії і допускати здійснення дій, якщо це не порушує прав інших людей і не зазіхає на конституційно встановлений порядок їх співтовариства», а в Конституції Баварії, що «кожен вільний у рамках закону і загальноприйнятних норм моралі робити усе, що не шкодить іншому» (ст. 101).

В обох конституціях декілька статей присвячено недоторканості: особи (ст. 5 Конституції Гессен; ст. 102 Конституції Баварії), життя і здоров'я, честі і гідності людини (ст. 3 Конституції Гессен), його житла (ст. 8 Конституції Гессен). «(1) Кожен житель Баварії, зазначалося в ст. 106 Конституції останньої, – має право на гідне житло. (2) Заохочення будівництва дешевого житла для населення є завданням землі і громад. (3) Житло є для кожного його притулком і воно недоторканне».

Оскільки «віра, совість і переконання» (ст. 9 Конституції Гессен; ст. 108 Конституції Баварії) оголошувалися вільними і кожна людина наділялася правом вільно і публічно висловлювати свою думку (абз. 1, ст. 11 Конституції Гессен; ст. 110 Конституції Баварії), конституційні норми чітко наказували, що «нікому не можуть чинитися перешкоди в науковій або художній творчості, а також в поширенні його творів» (ст. 10 Конституції Гессен).

Конституції забороняли цензуру друку (абз. 2, ст. 10 Конституції Гессен; абз. 2, ст. 111 Конституції Баварії) і порушення таємниці поштової кореспонденції (ст. 12 Конституції Гессен). З цього приводу у ст. 112 Конституції Баварії було зазначено, що «(1) таємниця листування, поштового, телеграфного і телефонного зв'язку недоторканна. (2) Обмеження прийому радіопередач, а також доступу до друкарської продукції неприпустимі». Конституція Гессен (ст. 13) наділяла кожну людину правом вільного здобуття інформації з усіх областей знання і практично-го досвіду, ознайомлення з думкою інших людей за допо-

могою придбання друкарських видань, радіопередач або іншим способом.

Стаття 6 Конституції Гессен закріплювала, що «кожна людина має право перебувати і поселятися там, де він забажає», а наступна, сьома, «жоден німець не може бути виданий іншій державі. Іноземці користуються захистом від видачі або висилки, якщо вони переслідувалися за кордоном з порушенням основних прав, закріплених в цій Конституції, і знайшли притулок в Гессені». Подібну норму містила і Конституція Баварії. Її 105 стаття закріплювала, що «іноземці, які переслідуються внаслідок недотримання за кордоном основних прав, викладених в цій Конституції, і знайшли притулок у Баварії, не можуть бути видані і вислані».

Незважаючи на нацистські наслідки і важкі післявоєнні умови, не були посилені вимоги відносно права на збори і створення різного роду організацій. Стаття 14 Конституції Гессен, зокрема, закріплювала, що «всі німці мають право збиратися мирно і без зброї, без попередньої заяви або особливого дозволу, а стаття 15, «всі німці мають право утворювати союзи або товариства». Подібні норми містили і статті 113 і 114 Конституції Баварії.

Закріпивши перелік вказаних прав і свобод людини, гессенський законодавець в другому розділі Конституції визначив межі і гарантії прав людини. Це стосувалося, перш за все, права вільного вираження думок, проведення зборів і організацій об'єднань, а також права поширення наукових або художніх творів, на які не могла «посилатися особа, яка зазіхає на конституційний лад, або йому загрожує, виправдовуючи свої дії» (абз. 1, ст. 17). На право вільного вираження думок, поширення наукових і художніх творів і свободу інформації також не могла посилатися особа, що порушує закони про охорону молоді (ст. 18).

Баварський законодавець навпаки такі приписи розмістив на початку розділу про основні права і обов'язки. Стаття 98 Баварської Конституції наголошувала, що «основні права, гарантовані Конституцією, не можуть бути обмежені. Обмеження допускаються законом тільки у тому випадку, якщо це необхідно для громадської безпеки і для дотримання принципів моралі, для здоров'я і загального блага. Підстави та порядок обмеження цих прав визначалася статтею 48 цієї ж Конституції. Вона, зокрема, приписувала, що «(1) Уряд землі може обмежити або відмінити спочатку строком на один тиждень право відкритого публічного вираження думок (ст. 110), свободу преси (ст. 111), таємницю листування, поштових, телеграфних і телефонних повідомлень (ст. 112) і свободу зборів (ст. 113) у разі можливої загрози громадської безпеки і порядку. (2) Уряд повинен негайно ж скликати Ландтаг, негайно сповістити його про усі прийняті заходи і повністю або частково відмінити їх за наполяганням Ландтагу. Якщо Ландтаг затвердить прийняті заходи більшістю депутатів, термін їх дії пролонгується на місяць. (3) Вжиті заходи можна оскаржити в Конституційному суді Баварії; він зобов'язаний протягом тижня прийняти хоча б тимчасове рішення».

Окрім відносин, пов'язаних з духовним розкріпаченням людини, найважливішими відносинами, що вимагали правового регулювання в духовній сфері, були відносини між державою і церквою, релігійними і світськими організаціями, які знайшли віддзеркалення в четвертому розділі Гессенської Конституції. Незважаючи на те, що в ній, закріплені, зокрема, норми про відсутність «державної церкви» (абз. 3, ст. 4 8), в тексті зазначеного розділу відчувається явне «благовоління» законодавця до церкви, яка у важкий період нацизму, війни і післявоєнного лихоліття була найбільш авторитетним «духовним» інститутом. Ще більше це «благовоління» відчувається у Баварській Конституції (ст. 133, 136, 137, 142–150).

На цій основі саме в цьому південному (Баварія) і південно-західному (Гессен) регіоні виник християнсько-де-

мократичний рух, а згодом і політичні партії, що запропонували суспільству нову, засновану на християнських цінностях, програму економічного і духовного відродження Німеччини. Вона була позитивно сприйнята народом і це підтверджує той факт, що дві такі молоді християнські партії: Християнсько-демократичний союз (голова Конрад Аденауер) і Християнський соціальний союз на виборах до парламенту (серпень 1949 р.) набрали більшість голосів виборців і створили свій уряд. Уряд під керівництвом канцлера К. Аденауера і міністра економіки Л. Ерхарда створив так зване «німецьке економічне диво», засноване, перш за все, на новому розумінні ринкової економіки: «Не вільна ринкова економіка, пов'язана з ліберальним пограбуванням минулої ери..., – говорив із цього приводу ще тоді міністр економіки Баварії Л. Ерхард на з'їзді ХДС 28 серпня 1948 р., – а економіка, що бере на себе соціальні зобов'язання..., оцінює особу людини найвище за все, надає прибуток тому, хто його за свою роботу заслужив» [10].

Більш за все питання духовності відбиті у п'ятому розділі Конституції Гессен, який є, на нашу думку, її «духовним ядром». Рідко, принаймні, нам не вдалося знайти конституцію того часу (1946 р. – С.Б., Л.Б.), де б один з перших розділів був присвячений «вихованню і школі». «Мета виховання, – закріплено в абз. 4, ст. 56 Конституції Гессен, – полягає в тому, аби сформувати молоду людину в етичну особу, підготувати її до плідної професійної діяльності і політичної відповідальності в ім'я самовідданого і вірного служіння народові і людству на основі пошани і любові до ближнього, уваги і терпимості, справедливості і правдивості». Виховання молоді у дусі взаєморозуміння, доброти, високої моральності Конституція покладала перш за все на батьків, для яких це було конституційним правом і в той же час обов'язком (ст. 55).

Цьому аспекту особливу увагу приділяла і Баварська Конституція. В статті 125 з цього приводу було сказано, що «(1) Діти є безцінним надбанням народу...», а в наступній, 126 статті, що «(1) Природним правом батьків і їх вищим обов'язком є виховання дітей фізично здоровими, духовно багатими і діяльними людьми. Земля і громади зобов'язані допомагати їм в цьому. У особистих питаннях виховання вирішальне значення відводиться ролі батьків. (2) Позашлюбні діти мають таке ж право на соціальну допомогу, як і діти, що народилися в шлюбі».

Особлива роль в післявоєнному виховному процесі Німеччини була відведена школі. «(1) Школа повинна давати не лише знання і розвивати не лише уміння, – приписувала ст. 131 Конституції Баварії, – але і формувати духовні якості і характер. (2) Вищими цілями освіти є шанування Бога, повага релігійних переконань і людської гідності, виховання стриманості, почуття відповідальності і отримання задоволення від прояву відповідальності, готовності допомогти, сприйнятливості до усього істинного, доброго і прекрасного, і усвідомлення відповідальності перед природою і навколишнім світом. (3) Учнів слід виховувати у дусі демократії, любові до їх баварської батьківщини і до німецького народу, у дусі миру між народами. (4) Дівчаток і хлопчиків, крім того, особливо вчити доглядати за грудними дітьми, виховувати дітей і вести домашнє господарство».

Гессенський законодавець був дещо «стриманішим» у цьому плані. У абз. 1 статті 56 Конституції він закріпив, що «організація школи є справою держави», загальне шкільне навчання – справою обов'язковим, а в абз. 1 ст. 60, університети і державні вищі навчальні заклади оголошувалися під охороною і наглядом держави, з наданням ним права на самоврядність, в якій повинні брати участь студенти. Особливою нормою Конституції було визначено, що «доступ до середньої школи, школи вищого рівня і вуз повинен залежати лише від здібностей учня» (абз. 2, ст. 59).

Незважаючи на важке матеріальне положення післявоєнної Німеччини в цілому, і землі Гессен зокрема, у всіх

державних початкових і середніх школах, школах вищого рівня і вузах вводилося безкоштовне навчання (абз. 1, с. 59). Цього не можна сказати про Баварію, де ці питання на конституційному рівні не вирішувалося так чітко, як в землі Гессен. Стаття 129 закріплювала тільки те, що усі діти зобов'язані відвідувати загальноосвітню школу і профтехучилище, де навчання безкоштовне.

«Принципом будь-якого навчання, – закріплювалося в п. 3, ст. 56 Конституції Гессен, – має бути терпимість. Вчитель зобов'язаний в рамках будь-якого предмету брати до уваги релігійні відчуття і світоглядні ідеали всіх учнів і об'єктивно викладати релігійні і світоглядні погляди». У всіх школах землі Гессен діти, що сповідають різні релігії або поділяють різні світогляди, повинні були виховуватися, як правило, разом (абз. 2, ст. 56). Питання про участь дітей в релігійному навчанні мало вирішувати особа, уповноважена на його виховання (ст. 58).

У баварських школах, – згідно статті 135, – дітей мали навчати і виховувати на принципах християнської віри, деталі яких мав би уточнювати закон про загальнохристиянську школу. Закон божий оголошувався звичайним предметом в усіх загальноосвітніх школах, професійних училищах, середніх і вищих навчальних закладах (ст. 136 Конституції Баварії). В Гессені менш категорично підходили до цього питання. І тут викладання релігії оголошувалося звичайною навчальною дисципліною. Але в той же час вчителів не можна було поставити в обов'язок викладання релігії, так само як і створювати перешкоди для її викладання (ст. 58 Конституції Гессен). Що стосується самих учнів (студентів), то стаття 137 Конституції Баварії визначала, що вирішення питання про присутність на уроках Закону божого і про участь в церковних обрядах і святах залежить від волевиявлення тих, хто має право на виховання дитини, а після досягнення 18-річного віку – від волевиявлення учня. Для учнів, які не відвідували з певних причин уроки Закону божого, мали проводитися заняття з питань загальнонавчаних основ етики і моралі.

Вищенаведене стосувалося в основному звичайної школи. Відносно вищої школи Конституція Гессен прямо наказувала збереження церковних теологічних освітніх установ в цілому (п. 3, ст. 60) і теологічних факультетів в університетах (п. 2, ст. 60) зокрема. Призначення викладачів цих факультетів мало здійснюватися на основі консультацій з церквою. Збереження теологічних факультетів в університетах гарантувала і Баварська Конституція (ст. 150).

Найважливіше значення в духовному відродженні землі Гессен мав припис Конституції про викладання історії. «Викладання історії, – закріплювалося в абз. 5 статті 56 Конституції, – повинно бути спрямовано на вірний, нефальсифікований опис минулого. При цьому на перший план слід висувати великих добродійників люд-

ства, проблеми розвитку держави, економіки, цивілізації і культури, а не фігури полководців, війни і битви. Нетерпимі будь-які переконання, загрозливі основам демократичної держави». У цьому ж руслі не менше значення мала норма ст. 62 Конституції Гессен про те, що «пам'ятники мистецтва, історії і культури, а також ландшафти користуються захистом і підтримкою держави і общини. Вони охороняються згідно спеціальних законів про естетичне оформлення німецьких міст, сіл і селищ в ході їх відновлення».

Набагато більше місця питанню правової охорони природи і культурної спадщини приділено в Конституції Баварії. Стаття 141 приписувала захищати тварин як частину живої природи, природні ресурси берегти і економічно витратити. Перед землею, громадами і корпораціями громадського права ставилися завдання щодо охорони і турботи про пам'ятники культури, історії і природи, а також по збереженню ландшафтів; повернення зруйнованим пам'ятникам культури і історії їх первинного призначення; запобігання вивезенню за кордон національних культурних цінностей. З нехарактерною для текстів конституційних документів деталізацією в тій же статті Конституція визначала, що кожен міг насолоджуватися мальовничою природою і відпочивати на природі, зокрема, ходити в ліс, в гори, плавати по річках, збирати дари природи в кількості, встановленій в цій місцевості. При цьому кожен зобов'язаний був дбайливо ставитися до природи і ландшафту. Земля і громади мали забезпечити усім можливість вільного підходу до гір, озер, річок і інших ландшафтних зон або, в крайньому випадку, навіть обмежувати право власності, а також прокласти пішохідні зони і розбити парки відпочинку.

Висновки. Отже, прийняті більше шістдесят років тому в Гессені і Баварії конституційні норми про збереження пам'ятників давнини, природи у цілому і окремих ландшафтних зон, естетичного оформлення міст, селищ і сіл безумовно мали свій правовий вплив на післявоєнне духовне життя цих земель. Сьогодні вони є одними з найбільш густонаселених (Баварія – 12,5 млн. жителів; Гессен – 6 млн. жителів) та найрозвиненіших в промисловому, науковому, фінансовому і культурному плані суб'єктів федерації. Досягнуті баварцями та гессенцями успіхи показують, що короткочасне гітлерівське правління не змогло упроводити свої духовні «стандарты». І це цілком зрозуміло, оскільки історичне джерело німецького духу – це закріплені століттями традиції відокремленого існування на розділеній і в той же час єдиній території, де прихильність до рідної землі: краю, місту, села, вулиці; мови, звичаям слугують тим «сполучним» розчином, що духовно цементував німецьку націю у післявоєнні роки, цементує її сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фитц А. Бюргер и «немецкое чудо» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2000.novayagazeta.ru/nomer/2000/03n/n03n-s17.shtml>
2. Конституционное государственное право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. – Т.3. – Отв. ред. Б.А. Страшун. – М.: БЕК, 1998. – 864 с.
3. Бусыгина И. Германский федерализм: история, современное состояние, потенциал реформирования // И. Бусыгина // Полис – 2000. – №5. – С. 110–120.
4. Малярчук О.А. Особенности Германского федерализма на примере конституционного статуса Баварии [Електронний ресурс] / О.А. Малярчук. – Режим доступу: <http://vestnik.mfa-pmr.org/engine/print.php?newsid=121>
5. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты / Под ред. Ю.П. Урьяса. М.: Прогресс, 1991. – 472 с. ; Конституция земли Гессен от 1 декабря 1946 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitutions.ru/archives/4123>
6. Конституция свободного государства Бавария от 1 декабря 1946 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/archives/186/3>
7. Конституция Италии от 22 декабря 1947 г. // Конституции государств Европы: В 3 т./ Под общей ред. и со вступ. статьей Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – Т. 2. – 840 с.
8. Основной закон Федеративной республики Германии от 23 мая 1949 г. // Конституции государств Европы: В 3 т./ Под общей ред. и со вступ. статьей Л. А. Окунькова. – М.: НОРМА, 2001. – Т. 1. – 824 с.
9. Маунц Т. Государственное право Германии (ФРГ и ГДР) / Т. Маунц. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 595 с.
10. Смирнов А.В. Немецкое экономическое чудо: как падение обернулось взлетом [Електронний ресурс] / А.В. Смирнов. – Режим доступу: <http://bankir.ru/publikacii/s/nemeckoe-ekonomicheskoe-chydo-kak-padenie-obernulos-vzletom-2177541/>